

**До 210-ліття
від дня народження П. С. Морачевського**

УДК 883.3(092)

Г. В. Самойленко

Ніжинський період життя і творчості П. С. Морачевського

У статті розкривається життєва доля та літературна діяльність П. Морачевського ніжинського періоду, аналізуються його поеми та історія їх публікації, а також досліджується робота над перекладами Святого Письма.

Ключові слова: Ніжин, Юридичний лицей, літературна творчість, П. Морачевський, переклад, Святе Письмо.

В статье раскрываются жизненная судьба и литературная деятельность Ф. Морачевского нежинского периода, анализируются его поэмы и история их публикации, а также исследуется работа над переводами Святого Письма.

Ключевые слова: Нежин, Юридический лицей, литературная деятельность, Ф. Морачевский, перевод, Святое Письмо.

The article explores the life and literary activity of P. Morachevsky during the Nizhyn period, analyzes his poems and history of their publication as well as studies his translation of the Holy Writing.

Key words: Nizhyn, Law Lyceum, literary activity, P. Morachevsky, translation, Holy Writing.

Життя і творчість Пилипа Семеновича Морачевського як першого перекладача Святого Письма була вже в центрі уваги дослідників [1], проте найважливіший період його педагогічної і літературної діяльності – ніжинський – до цього часу повністю не розкритий, а він займає в його творчій біографії визначальне місце.

У 1849 р. Пилипа Морачевського призначили інспектором Юридичного лицю князя Безбородька у Ніжині та гімназії при ньому.

На час приїзду до Ніжина П. Морачевський був уже досвідченим педагогом, бо після закінчення Харківського університету 1828 р. працював вчителем у Сумському повітовому училищі (1829–1832) та Кам'янець-Подільській гімназії (1835–1849, з 1842 р. – інспектор). Там він займався літературною творчістю; писав вірші, драматичні

твори. В Сумах написав віршовану комедію "Сумська причудниця" у 3-х діях, у якій розповів про намагання однієї з матусь – дворянки будь-що видати своїх дочок заміж. Комедійні ситуації роблять п'єсу веселою і повчальною. Друга п'єса "Чудаки. Несколько комических сцен" (1833) нагадувала "Горе від розуму" О. Грибоєдова, але без соціальних акцентів [27, с. 35–59]. П'єса була присвячена колишньому вчителеві латинської мови Гімназії вищих наук князя Безбородька, а згодом директору Кам'янець-Подільської гімназії І. Кулжинському, який запросив П. Морачевського працювати ст. вчителем у цю гімназію [3].

До Ніжина П. Морачевський приїхав з Кам'янця-Подільського з великою родиною: дружина Ганна Яківна (в дівоцтві Митькевичева), сини – Віталій (1838), Олександр (1840), Микола (1843), дочки – Анастасія (1835), Ольга (1842) [4].

П. С. Морачевський оселився в Ніжині спочатку на приватній квартирі, а в 1855 р. йому було надано казенне помешкання з опаленням. Старші хлопці почали ходити у чоловічу класичну гімназію, яка з 1840 р. функціонувала при Юридичному ліцеї.

Директорами під час праці П. Морачевського в ліцеї були досвідчені педагоги Х. А. Екеблад (1835–1855), М. М. Могилянський (1855–1856), Є. П. Стеблін-Камінський (1856–1866), а професорами права працювали: Я. К. Ціммерман (1840–1859), М. Х. Бунге (1845–1850), І. А. Максимович (1842–1869), В. А. Незабитовський (1850–1859), К. О. Царевський (1853–1866), історик І. В. Лашнюков (1853–1869), словесники М. А. Тулов (1840–1853), А. І. Лінніченко (1853–1856), О. М. Белобров (1856–1875). Робота їх в ліцеї – це час їх становлення як викладачів, так і науковців. Кожний із них – це своєрідна особистість.

Як зазначають дослідники, 40–50-ті рр. – яскравий період в історії ліцею, бо до нього прийшли молоді професори, які мали університетську освіту, багато працювали самостійно, горіли бажанням запалити вогник до знань і в душах своїх студентів. А тому вони не обмежувалися лише читанням лекцій, а й багато займалися позааудиторною роботою, залучали їх до наукової роботи. Наукове зростання молодих викладачів було дуже помітним в ліцеї. Вони не лише захистили магістерські дисертації, а й готували докторські, що сприяло їх переходу на працю до університетів. Науковим проявам сприяли і набори студентів, серед яких було багато спраглих до

знань юнаків, з якими було цікаво працювати. Тут студенти знаходили задоволення своїм потребам та устремлінням до життя і знань.

У юридичному ліцеї на час приходу П. Морачевського склалася суспільно-громадська, педагогічна та наукова атмосфера. Яке ж місце в системі навчання і виховання молоді, в громадському і культурному житті навчального закладу та Ніжина займав інспектор ліцею П. С. Морачевський? На жаль, фактів залишилося мало, і стаття В. Толбіна про нього в книзі "Гімназія вищих наук і ліцеї князя Безбородька" (СПб., 1881) має формальний характер та не відбиває специфічної роботи П. С. Морачевського у навчальному закладі.

Інспектор відповідно до Статуту ліцею призначався попечителем Київського навчального округу і затверджувався міністром народної освіти. Він звільнявся від навчальних годин і займався лише чиновницькими обов'язками, був помічником директора з усіх питань, які торкалися благоустрою ліцею і особливо морального нагляду за студентами та учнями гімназії, яка існувала при ліцеї. Інспектор заміняв директора за його відсутності, входив до Ради ліцею та його Правління. На зборах Ради перше місце після директора займав інспектор. Він спрямовував життя в благородному пансіоні, де проживали студенти та учні гімназії під пильним оком наглядача. Конкретні обов'язки інспекторові визначав попечитель Київського навчального округу, які затверджувалися міністром народної освіти. Він мав чиновницький VII розряд, директор – VI. Заробітна плата у нього була в ліцеї 400 крб сріблом та в гімназії – 457 крб, разом 857 крб. Це була досить солідна сума для того історичного часу і давала можливість забезпечувати себе і сім'ю на достойному матеріальному рівні. Таким чином, робота інспектора П. Морачевського мала специфічний характер і була пов'язана як з забезпеченням порядку в ліцеї та гімназії, так і організацією, як би ми сьогодні сказали, виховної роботи, яка Статутом окремо не передбачалася.

Один із перших дослідників життя і творчості П. С. Морачевського редактор "Киевской старины" В. Науменко у статті "Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность", говорячи про ніжинський період письменника, наводить спогади одного із випускників Юридичного ліцею пана К-ського, який сповіщав, що "до П. С. Морачевського інспектором у нас був Ієропес: він запам'ятався тим, що займався спеціально побиттям гімназистів. Між нами твердо трималась думка, що Ієропес не міг обідати, якщо не поб'є різками двох-трьох учнів. Після Ієропеса П. С. Морачевський нам дуже сподобався, хоча ми і шуткували з нього. Дійсно, він був доброю і хорошою

людиною і обходився з нами по-людськи. Одне було у нього неpravильне, коли піде по квартирах і знайде у кого-небудь із гімназистів або студентів вірші малоросійські, особливо Шевченка, так і конфіскує. А між тим, буваючи часто у Морачевського, я постійно заставляв його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився у Біблію слов'янській і латинській; це і були заняття його з перекладу Св. письма на малоросійську мову" [17].

Ці слова деякі дослідники творчості П. Морачевського приписують письменнику О. Кониському, але він, як сказано вище, ніколи не навчався у Ніжинській гімназії при Юридичному ліцеї. Іншої чоловічої гімназії у той час у Ніжині не було. Найімовірніше, ці спогади належать одному із трьох синів І. Кулжинського – Степану Івановичу Кулжинському, який у 1852–1855 рр. навчався у ліцеї. Він також був родичем і вільно міг бувати у П. С. Морачевського вдома. Саме з Сергієм Івановичем і був знайомий В. Науменко, якому той сповістив деякі деталі про оцінку перекладу Св. Письма. Про Степана Кулжинського В. Науменко пише: "Про цей факт у долі рукопису П. С. Морачевського ми отримали деякі цікаві подробиці від родича його С. І. К-ського, які і подаємо тут" [18].

П. С. Морачевський був освіченою людиною. У Харківському університеті він отримав знання з математики, а пізніше склав екзамен із словесності, цікавився літературою і сам писав художні твори, мав педагогічний досвід, тому в Ніжинському ліцеї він був на своєму місці. Його вихованці – письменник і видавець Л. Глібов, професор Новоросійського університету Ф. Леонтович та інші. Переважна ж більшість випускників були повітовими та губернськими юристами.

Якщо ж говорити про вилучення творів Шевченка із приватних бібліотечок ліцеїстів та гімназистів, то це свідчить лише про одне: П. Морачевський виявляв гуманність у ставленні до своїх студентів та учнів; не доносив начальству на них і не ставив питання про їх відрахування із ліцею та гімназії, як цього вимагали інструктивні документи [18 а]. За моральну атмосферу у навчальних закладах відповідав інспектор разом з директором.

П. Морачевський мав бібліотеку, у якій були книги І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського та ін. Їх твори він використовував під час складання "Словаря малоросійського языка". Були в цій бібліотеці і твори Т. Шевченка, зокрема поема "Гайдамаки", традиції якої помітні в поемі П. Морачевського "Чумаки", а також книжки із історії України тощо.

У Юридичному ліцеї на той час склалася така творча атмосфера, яка певною мірою наштовхнула деяких професорів та студентів на українські національні прояви. Цьому сприяли як особистісні інтереси, так і творчі заняття професорів-словесників М. А. Тулова, О. М. Белоброва, історика І. В. Лашнюкова та інших. Саме вони впливали на розвиток літературних здібностей Леоніда Глібова, який писав і друкував байки українською мовою, Францишека Богушевича, майбутнього відомого білоруського письменника, який у Ніжині під впливом Т. Шевченка писав вірші українською мовою тощо. П. Морачевський проявляв інтерес до творчості Т. Шевченка, хоча й приховував це. Але його поетична україномовна творчість демонструє це.

Саме в такій творчій атмосфері утверджувався інтерес П. С. Морачевського до української мови. У 1853 р. він завершив підготовку "Словаря малороссийского языка" (на основі полтавської говірки) і подав його на рецензію до відділення російської мови і словесності Академії наук Росії. П. Морачевський хотів почути авторитетне слово про його працю, послухати пораду, чи правильним шляхом він іде, відчути підпримку. У цьому словнику були зафіксовані слова, що побутували в живій мовній практиці. Семантика українських слів підкреслювалась висловами із пам'яток народної поезії, творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, а також взятими із народного мовлення.

Академік І. І. Срезневський, якому дали на рецензування працю П. С. Морачевського, вказав як на її досить великий обсяг, так і на добре володіння автора матеріалом. І все ж академік негативно поставився до ілюстративного матеріалу й української мови взагалі. Він зазначав, що "зібрання обласних слів, якими є малоросійські, не є мова у власному розумінні. Це одне із простонародних наріч. Тут нема слів для виразу багатьох надзвичайніших понять. Малоросіянин, наприклад, говорячи по-своєму, постійно повинен вставляти в свою мову то слова із загальної російської мови, то іноземні... Їм немає місця у словнику власне малоросійському... Авторитет письменників, які вправляються в мистецтві володіти малоросійським наріччям, не може в малоросійському словнику мати ту силу, яка звичайно відводиться авторитету письменників в словниках тої чи іншої літературної мови. Єдиним джерелом словника простонародного наріччя є сам народ. Письменник, який змінює зміст слів народних, не є авторитетом, а лише зразком перекручення народного говору..." [19].

Офіційна академічна наука на той час не могла визнати, що крім російської, існувала ще одна багата на словниковий актив слов'янська мова – українська. Подальша доля цього "Словника..." невідома.

Ніжинський період для П. Морачевського був творчо найбільш плідним. Приїхавши до Ніжина, він продовжив роботу над своєю поемою "Чумаки, або Україна з 1768 року", готуючи її до видання [20].

Деякі документи свідчать про те, що П. С. Морачевський готував "Чумаків" до друку у 1850–1852 рр. У Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського зберігається рукопис під назвою "Чумаки, або Україна з 1768 р. Поема в 6-ти піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких 1848 р." Він складається із двох книг, які оправлені шкірою. Рукопис має 353 сторінки, до них додані 10 ілюстрацій, виконаних тушшю художниками Треніним, Соломовичем та Затиркевичем. Малюнки були прикладені до рукопису і відображали окремі сцени з поеми з такими підписами: "Чумацький нічліг" (два малюнки), "Ганнуся", "День перед Маковієм", "Сон запорожця", "Зрада", "Уманська різня" (два малюнки), "Уманська пані з того світу", "Тінь Ганнусі". Прізвиська художників назвав свого часу дослідник поеми Б. Шевелів, опираючись на підписи під малюнками [21]. Доповнимо та уточнимо ці дані деякими новими фактами.

Василь Олексійович Тренін (1828–1883) після закінчення Академії мистецтв у С.-Петербурзі приїхав до Ніжина зі своїм другом відомим художником Д. Безперчим і працював у Ніжинському повітовому училищі учителем малювання. На прохання П. Морачевського він зробив 7 малюнків до поеми та один разом із Ф. Соломовичем.

Соломович Фома Васильович працював після художника Ісидора Савицького учителем малювання у Юридичному ліцеї кн. Безбородька та гімназії при ньому з 1851 до 1875 р., тобто був колегою П. С. Морачевського, на прохання якого оформив деякі сторінки поеми. Він також взяв участь у художньому оформленні рукопису поеми.

Щодо Затиркевича, то тут слід не погодитися з Б. Шевелівим, бо професор М. Д. Затиркевич, на якого вказує дослідник як на одного з ілюстраторів "Чумаків", почав працювати у Ніжині лише з 1859 р. Ця неточність повторюється, на жаль, і в сучасних дослідженнях. Ілюстрував цю поему Іван Олександрович Затиркевич (1829–1902), майбутній письменник, автор віршованих обробок

народних пісень, який навчався в гімназії при Юридичному лицей кн. Безбородька у 1844–1851 рр.

Всі троє ілюстраторів "Чумаки" були добре відомі П. С. Морачевському. Очевидно, вони входили у його коло знайомих, і він поділився з ними своїми думками про видання поеми, дав їм для ознайомлення. На музейному примірникові збірки немає імені автора. А в 1864 р. в друкарні Чернігівського Іллінського монастиря була видана невеличка книжечка під назвою "Чумаки, або Смутні часи України. Поема у 6-ти піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких у 1848 р., а списана Хвилимоном Галузенком". Порівнюючи обидва тексти, літературознавець Б. Шевелів, який займався дослідженням поеми у 1927 р. з дозволу онуки П. Морачевського Ольги Петрівни Дроздової, яка була дочкою найменшої дитини письменника Ольги, прийшов до висновку, що чернігівська публікація – це перша частина рукопису. Дослідник довів також, що Хв. Галузенко – це псевдонім П. Морачевського [22]. На це вказував і Леонід Глібов, який в одному з листів 1863 р. до невідомого нам нині Никодима Никодимовича, зазначав: "Галузенко – это псевдоним известного вам Фил. Семен. Морачевского, бывшего инспектора лицея кн. Безбородко" [23] і тут же додавав: "Произведенный его до Чумака и чумачки – у меня нет, но достать их можно бы у проживающего здесь родича автора О. Петра Огиевского, через посредство сына его адвоката".

Поема "Чумаки, або Україна з 1768 р." є кращим художнім твором письменника. Її дослідники вказують на те, що цей твір співвідноситься з поемою Т. Шевченка "Гайдамаки", розробляє одну і ту ж тему – гайдамаччина, боротьба українського народу за свободу.

П'ять пісень із шести П. Морачевський присвятив Коліївщині 1786 р., одному із яскравих епізодів гайдамацького руху. "Авторитет поеми Кобзаря відчутно позначився і на змісті, і на стилі твору П. Морачевського. Типологічну спорідненість обох поем легко помітити у побудові, образності, коломийковому розмірі вірша, а головне, в ідейному пафосі – поетизації визвольних змагань народу. Обом творам притаманна глибока соціальність та вірність кращим традиціям національного мистецтва, зміст і форма їх здебільшого чітка, відшліфована, обперта на фольклорний ґрунт" [24].

П. Морачевський наполегливо працював над поемою, вивчаючи не лише фольклорний матеріал, а й наукові праці М. Маркевича "Історія Малоросії", А. О. Скальковського "История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского" та інші. У своїй ненадрукованій післямові до рукописного варіанта поеми, що зберігається у Чер-

нігівському архіві, П. Морачевський зазначає: "... Може хто назове мою поему чумацькою казкою, ні, вибачте, се не казка! Розгорніть, коли не траплялось читати, історію Бантиш-Каменського, Маркевича, навіть архієпископа Кониського, а для останньої шостої пісні "Історію Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького" А. О. Скальковського: там все найдете, мало що може не так. І проте не я винен, а хіба – не сим будь пом'янут свідок тих часів, столітній чумац Іван Чуприна: може що й забув сердечний за старість – вибачайте!.." [25]. Це підтвердив і літературознавець Б. Шевелів, порівнявши текст поеми з історичними джерелами [49]. Дослідники вказують також на те, що автор "Чумаків" був знайомий і з деякими літературними творами, зокрема поемою Т. Шевченка "Гайдамаки", віршем "Тарасова ніч", поемою А. П-ського "Витязь мести", повістю М. Гоголя "Вій" та ін. Б. Шевелів вважав, що розділ "Сон" із "Чумаків" написаний під впливом саме "Вія" (опис польоту відьми). Проте це жодною мірою не применшує оригінальності і майстерності П. Морачевського як поета, який уміє чітко будувати сюжет, використовуючи цікаві художні прийоми.

Важливо зазначити, що деякі розділи поеми написано у Ніжині. Це підтверджується як багатьма рядками, де згадується славетне козацьке місто, так і праця автора в Ніжинському ліцеї.

У пісні четвертій розділ "Що то буде?" розпочинається з опису Ніжина:

Над Ніжином місяць світить, Мов лампа в світлиці, Місяць ясний – український, Повний, білолиций. Хрести церковів в його злоті Горять, червоніють, Кругом хати та будинки З садами світліють. Остер-річка, край берегів Ряскою повита.	Блищить, як скло, його світлом Вся зверху залита. І над нею Безбородський Будинок ліцею, З широким двором і з садом Так пишно біліє. Тихо, нічого не чутно, Хоч би яку пташку, Тільки часовий ліцейський Стука в калаташку [2, с. 113].
--	---

А в пісні п'ятій у розділі "Розповідь Шила" у вступній ліричній частині знову згадується Ніжин. Звертаючись до своєї дружини, яка мріяла повернутися у рідний край на Чернігівщину, автор зазначає:

Отже ми і в ріднім краю...
Чого нам ще треба?

Глянь у вікно... полюбайся
На українське небо!
Ніжин весь перед очима
Бач який широкий!
От і ліцей наш біліє
Пишний та високий...
Так, ми в ріднім тепер краю <...> [2, с. 144].

У поемі "Чумаки", П. Морачевський виступає як поет-романтик, який любить свою неньку-Україну, віддає їй шану і співає пісню її синам-борцям за свободу рідного народу і своєї землі. Розкриваючи їх долю, він використовує найрізноманітнішу поетику романтизму. Тут і символи, алегорії, віщі сни, контрастні картини тощо. Романтичні інтонації переплітаються з реалістичними там, де треба вказати на тяжке життя народу. В цьому разі і символічні картини сприймаються як реалії повсякденного життя:

Чорна хмара, від заходу
Небо покриває...
Україна плаче, тужить,
Що долі немає.
Вражі ляхи усі шляхи,
Мов сарана вкрили [2, с. 26].

Літературознавці зазначали, що П. Морачевський збагачує свою поему пафосом визвольної боротьби, наповнює текст численними деталями побуту, настроями гайдамацького руху.

В поемі, насиченій реалістичними деталями та епізодами, життява доля центрального героя Івана Чуприни, сироти врятованого коханою дівчиною Ганнусею, з якою він одружився і щасливо прожив деякий час, та її батьком, все ж романтизована. Автор підкреслює жорстокість боротьби між ляхами та козаками, у якій гинуть віддані борці за свободу України, вожді цього руху і рядові бійці, мирні жителі, серед них батько, Ганнуся. Іван Чуприна до кінця свого життя залишився вірним коханій. Він став чумаком і розповів про своє минуле життя своїм побратимам. Від розповіді старого, столітнього Чуприни сходиться велика віра в справедливість боротьби за свободу України, відчувається його непохитність, тверда впевненість у правильності обраного ним життєвого шляху. Романтика і реалізм у поемі переплітаються.

Історичні особи (Гонта, сотник Шило та інші) в поемі змальовані реалістично. Героїчною постаттю постає перед нами Максим Заліз-

няк. Керівник гайдамацького руху добре розуміє, що саме на нього покладена народна місія очолити це повстання. Після його загибелі автора поеми хвилює запитання: "Хто ж тепер за Україну, як він, стоять буде?"

Коліївщина в поемі П. Морачевського виглядає як давнооцікуване народне "свято".

О, то свято в Україні
Буде над святами!
З нього слава козацька
Виросте віками.

Поет поруч з Т. Шевченком правдиво відтворює один із складних періодів життя українського народу, який боровся проти окупації Правобережної України польською шляхтою.

У період проживання П. Морачевського у Ніжині на початку 50-х рр. XIX ст. на Чорноморському узбережжі тривала війна між Росією та Туреччиною, що прямували Англія та Франція. Через Ніжин проходили полки, які направлялися на південь України. П. Морачевський написав вірш "На поход 2-й Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии" (1854).

До речі, подібний вірш написав і Леонід Глібов, який навчався у цей час в Юридичному ліцеї і присвятив свою поезію "Остапова правда" (1855) переходу загонів Московського, Нижньогородського та Володимирського ополчення через Ніжин. Все це було викликано загальнопатріотичними пориваннями, які охопили народ у зв'язку з початком Кримської війни і царським маніфестом стати на захист батьківщини. Цей маніфест читали в церквах, закликали йти добровольцями в армію.

Героїзму і мужності севастопольців у роки Кримської війни П. Морачевський присвятив свою поему "До Чумака, або Война янго-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках", яка складається із 5-ти книг. Перша книга була надрукована у друкарні Київського університету Св. Володимира коштом Йосипа Завадського на користь поранених, а також сімей героїв-захисників Севастополя, що загинули. Чотири перші розділи були видані у 1855 р., а п'ятий – у 1856 р. Важливо зазначити, що автор поставив дату завершення кожної частини. Так, в кінці першої стоїть дата: "січень 1855 р.", під другою – "Нежин, 20-го июля 1855", під третьою – "Нежин. 16 октября 1855 года", під четвертою – "Нежин. Ноябрь, 1855 года" і під п'ятою – "Нежин. 16-го февраля 1856 года".

У першій частині поеми П. Морачевський згадує різні військові операції, у яких російські війська здобували перемогу: на Дунаї, під Синопом, на Кавказі, під Кронштадтом, під Одесою, під Соловецьким монастирем, на Камчатці і, нарешті, у Криму. Автор називає у цих епізодах полководців різних країн, які брали участь у військових сутичках, говорить про мужність російських солдат і моряків: про героя битви проти турків на Дунаї князя Горчакова, адмірала Нахімова, який розбив турецький флот у Синопській бухті, генарала Андронікова на Кавказі та ін. Згадує автор і історичні події: поразку шведів під Полтавою, відступ французів із Москви через Березину та інші. Але це не історична поема за жанром. П. Морачевський лише нагадує читачеві історичні епізоди, у яких виявляли мужність солдати, моряки на шляху до перемоги над ворогом.

"Що це за диво? – ворог каже, – Їх наші й бомби не беруть!"	Не лізь туди, куди не треба! Не квапсь на те, що не твоє!
Aга! І сам вже бачиш, враже, Що є велике диво тут!	Ми всі воюємо за віру, За край наш рідний, за царя –
Звідкіль же диво, як не з неба? Сам Бог підмогу нам дає!	І нашу Бог молитву щирю З святого чує олтаря [2, с. 234–235].

У цих рядках відчувається нездоланність Росії, визначальна роль царя, хоча насправді імперська самодержавна Росія на чолі з царем Миколою I, а потім Олександром II, програла цю війну, показала всю свою відсталість і гнилість, незважаючи на героїзм і мужність народних мас та деяких командирів.

У чотирьох останніх розділах П. Морачевський розповідає про боротьбу російських солдат, козаків, моряків проти турецьких, французьких і англійських військ, які, об'єднавшись, виступили проти Росії. Автор демонструє свої патріотичні поривання, описуючи військові події, героїзм і мужність севастопольців. Але все це далеке від реальних подій, бо поет брав інформацію лише з газет, тому в поемі не знаходимо того, що було описано Л. Толстим у "Севастопольських оповіданнях". Ось як зображує ніжинський поет страшне кровопролиття у Севастополі:

Над Севастополем зійшов В тумані місяць з зірночками, І над окружними полями По небу димному пішов. О, подивися, місяченьку,	Щоб стільки у однім повіті Могил високих піднялось, Щоб так земля була ізрита І трупами людськими вкрито – Мов з світу цілого зійшлись
--	--

На Севастопольські поля! Ти ходиш всюди потихеньку, Глядиш на землі, на моря: Чи бачив ти на Божім світі, Щоб стільки крові де лилось,	Великі тисячі народу, І, голові одній в угоду, Край Севастополя вляглись?! А хто ж заздалегідь нам скаже, Ще скільки тисяч тут поляже?
--	--

П. Морачевський оспівує подвиги кн. Горчакова та Хрульова, звертається до пам'яті адміралів Нахімова, Корнілова, Істоміна.

Описуючи героїчні подвиги і бойові дії севастопольців проти англо-французьких та турецьких військ, які мали значну перевагу в кількості та озброєнні, П. Морачевський використовує традиції російської літератури, зокрема поетику і стильові особливості поеми О. Пушкіна "Полтава" та М. Лермонтова "Бородіно".

І військо гримнуло... ура! І піднялось на супостата – І затряслись кругом поля, І загула, як грім, гармата, І кров'ю залилась земля... Й всюди пеклом запалало,	Заклекотало, затріщало... Земля і море аж ревуть... Крик, галас, блискавка і громи, Бодай не будь в такому садомі Бодай не бачить і не чуть! [26].
--	--

Крім традицій російських творів, у поемі відчутні і впливи української народної творчості та літератури першої половини XIX ст., зокрема "Енеїди" І. Котляревського, коли П. Морачевський описує ставлення до ворогів:

Адзусь, заморські гольтіпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втремо кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотившиися на низ [2, с. 227]

Українські прояви помітні й у звертаннях до чумака, якими розпочинається кожна частина. Автор постійно вказує на козацькі традиції: "Та, може, й сам розхрабрувався, / І в чорноморці записався, / Щоб бити з ними ворогів? / Оце б було вже по-козацьки! / Такі й діди були в нас хвацькі, / Та гріх сказати і про батьків!..."; "Тут кров лилась їх по коліна / Через козацькі штики..."

У другому розділі, як і в інших частинах твору, зустрічаємо деталі опису українського одягу, страв, елементів народних традицій.

За всіма ознаками – це романтична поема. Автор відповідними засобами намагався відтворити героїчну сторінку історії. Нині ці вірші сприймаються як літературний факт середини XIX ст. Але не можна забувати і того, що вони були написані українською мовою, що автор намагався саме цією мовою оспівати героїчний захист міста севастопольцями. Редактор газети "Южный край", друкуючи вірші П. Морачевського, зазначав: "Поезії в них небагато, проте багато патріотичного захоплення, знання малоросійської мови і вміння володіти віршем" [27].

Патріотичні почуття П. Морачевського були помічені і відзначені. 26 серпня 1856 р. він отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці на спомин війни 1853–1856 рр.

Літературний критик 50-х рр. XIX ст. В. І. Аскоченський так відгукнувся про поему "До Чумака...": "Читаєш і не начитаєшся! Господь його знає, відкіля це у малоросійському наріччі така майстерна влучність, плавність, насолода і душі весело! Та яка підпорядкованість думки! Погляньте, ось замислився поет, і мова його задзюрчала тихим, десь там вдалині напівзвучним потоком; ось, він спалахнув, вражений величчю побаченої його справи, – і слово його загриміло громом, застукало у сто, у тисячу молотків; ось проявився погляд поета – і легенька іронія лине рівними рядочками його щирого співу". І далі критик наводить рядки із поеми:

"Сумно, брате!.. Місяць ясний	Що ж то на тім буде?
Пливе серед неба;	Нащо ж пекло з сього раю
Зірки сяють... тихо, любо...	Роблять собі люде?
Чого б ще нам треба?	Де не глянеш – ріки крові,
Рай та й годі на сим світі –	Сліз море безкрає..."

Ой, як добре було б, якби п. Морачевський, що так прекрасно володіє малоросійським наріччям, такий "добрий та розумний Кобзар" зробив із цих посланій до Чумака що-небудь цілісне, повне, упорядкувавши все так, як Бог йому на серце покладе! А зрештою і "за це велике спасибі" [28].

Навпаки, П. Куліш у статті "Взгляд на малоросийскую словесность" (1857) дуже критично відгукнувся про вірші "До чумака" П. Морачевського, назвавши їх "принизливими для Малоросії" [29].

У цій же статті подібні характеристики отримали й інші письменники цього часу: К. Тополя, В. Забіла, Л. Боровиковський, О. Шишацький-Ілліч. Поет-романтик В. Забіла у відповідь на безпідставну

критику дав П. Кулішу ще різкішу характеристику. Але кожен із критиків мав право на свій голос.

У ніжинський період життя П. Морачевський написав також декілька творів російською мовою, зокрема поему "Мечты и планы" в двух частях, Нежин, 1858", яку присвятив своїй дочці Ользі. Твір, як зазначав Б. Шевелів, написаний гарним російським віршем і мав біографічний та літературний інтерес. У 1858 р. поет завершив роботу над першою частиною віршованого роману "Год вперед, если не шесть лет. Современный роман в письмах. Ч. I. Нежин, 1859", написав декілька віршів та комедію. Як свідчить онука П. Морачевського О. П. Дроздова, дідусь писав у цей час досить багато. На жаль, доля цих рукописів, що зберігалися в родині письменника, досі невідома.

Кінець 50-х – поч. 60-х рр. ХІХ ст., який припадає на час проживання П. Морачевського в Ніжині, відзначається соціально-політичною активністю у суспільстві. Це був час, коли імператор Олександр ІІ (1855–1881) після смерті свого батька Миколи І проводив ліберальні реформи, амністував членів Кирило-Мефодіївського товариства, здійснив селянську реформу, відмінивши кріпосне право, послабив репресійні міри, а тому відкривалися недільні школи, в яких навчалися прості люди, виникали громади, дає про себе знати журнал "Основа", створювались культурні й громадсько-політичні гуртки тощо. Подібне було помітно і на Чернігівщині. Але, як зазначив Михайло Малюк у своїй книзі "Непригріті славою" (2006), до жодного з цих проявів не приєднався П. Морачевський, "не спробував навіть зв'язатись листовно. Він стояв осторонь політичного руху, не втручався в газетну й журнальну полеміку, яку вели українці спершу з польськими, тоді з великоросійськими шовіністами, його тиха, лагідна вдача чужа була гострим, бойовим гаслам, він створений був для тихої кабінетної роботи" [30, с. 21].

На перший погляд все це так. Підтвердженням цього можуть бути і неопубліковані російськомовні твори П. Морачевського, про що було сказано вище. І все ж, якщо говорити про його місце у суспільно-політичному житті міста і регіону, то воно визначається всім періодом проживання інспектора лицейу в Ніжині. Саме в цей час П. Морачевський виступив з публікацією своїх поем, написаних українською мовою. І його літературна праця об'єднувалась з тими українськими проявами, які були здійснені в цей час професорами Є. Стеблїнін-Камінським, М. Туловим, О. Белобровим, І. Лашнюковим та ін. Саме завдяки їм у лицей формуються три яскраві постаті: відомий письменник, перший перекладач і видавець російською

мовою "Кобзаря" Т. Шевченка – Микола Гербель, родові коріння якого були пов'язані з Чернігівщиною та Києвом, основоположник білоруської реалістичної літератури Франтішек Богушевич, який писав вірші українською мовою під впливом Т. Шевченка, а також славетний український байкар Леонід Глібов, який в ліцеї написав українською мовою понад 30 байок, опублікованих завдяки проф. М. Тулову в газеті "Черниговские губернские ведомости". Через деякий час Л. Глібов став активним учасником соціально-громадського та культурного життя у Чернігові.

Дух Т. Шевченка жив серед ліцеїстів ще з 1846 р., коли Кобзар разом з випускниками Юридичного ліцею О. Афанасьєвим-Чужбинським побував у Ніжині і зустрівся зі студентами М. Гербелем, якому у щоденник записав початок вірша "Гоголю" ("За думою дума роєм вилітає"), І. Лашнюковим, К. Троциною та ін. Творчість великого поета мала збудливий, натхненний вплив на кожного, хто лише доторкався до його поетичного слова.

Українські прояви у русифікованому, як і всі інші навчальні заклади України на той час, Юридичному ліцеї мали різнобічний характер та свідчили, що і в таких умовах інтерес до української історії, фольклору, культури виявлявся особливо з боку тих, хто мав українське коріння. Одним із підтверджень цього є звернення П. Морачевського до перекладу Святого Письма українською мовою.

У 1859 р. поет у зв'язку з вислугою років на педагогічній роботі пішов у відставку, маючи нагороди: орден Станіслава II ступеня (1856), відзнаки за бездоганну службу протягом 15, 20, 25 років та звання колезького радника.

Він продовжував проживати у Ніжині, бо тут у Юридичному ліцеї кн. Безбородька навчалися сини Олександр (випускник 1861 р.) та Микола (випускник 1864 р.), обидва отримали чин XII класу та звання кандидата. Найменша дочка Ольга вчилася в одному із жіночих пансіонів і знаходилася при батьку.

У вересні 1860 р. П. Морачевський завершив переклад Євангелія від Матфея та Іоанна і в чернетці Євангелія від Луки. За основу він брав слов'янські переклади (російський, польський та ін.), але звіряв їх з латинським, німецьким, французьким текстами. Це давало можливість підбирати відповідні словесні еквіваленти. Тут знадобився і "Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию", бо саме праця над ним, підбір прикладів до слів збагатили і український словниковий запас перекладача [34].

Завершений переклад П. Морачевський надіслав 28 вересня 1860 р. митрополиту Санкт-Петербурзькому і Новгородському Исидору, який бував у Ніжині і з яким тут познайомився перекладач, сподіваючись, що саме це сприятиме просуванню вперед видання його праці, бо добре розумів, що без покровительства справа не піде. У супровідному листі П. Морачевський писав російською мовою, не вживаючи слово "Україна": "На всіх мовах, словесно й письмово, проповідується слово Боже; сповідники Христа Спасителя мають Біблію на своїх мовах, а Малоросія, мовою якої говорить близько 12 мільйонів православних християн, не мають на своїй мові навіть Євангелія" (переклад наш – Г.С.) [35]. І далі він доводить, що хоча церковнослов'янська мова і близька малоросам, так само, як і великоросам, але мало зрозуміла. Переклад Євангелія на малоросійську мову, безперечно, приніс би важливу користь релігійному народу, бо високі Божі істини, викладені тепло, просто, ясно, зрозумілою кожному мовою, з якою зливаються всі ідеї і поняття народу, осяяли б темний розум ясним, душевноспасительним світлом Віри і очистили б тих, хто морально сумнівається, швидше, правильніше і глибше, аніж різними тлумаченнями.

Під час праці у Ніжинському юридичному ліцеї П. Морачевський почав перекладати українською мовою Євангеліє, на що вказував у своїх спогадах С. Кулжинський. Цей крок був дуже сміливий, бо на той час російська православна церква і всі її служителі були найзапеклішими противниками існування окремої української ідентичності [31, с. 325], а значить, і україномовного тексту Святого Письма. Існувала в Російській імперії і церковна цензура, яку утворив своїм указом Павло I (1799), а потім підтвердивши його новим указом 1800 р., в якому вимагалось узгоджувати усі церковні книги з великоросійськими, щоб "жодної різниці і особливого нарiччя у них не було" [32, с. 40–41]. У 1817 р. закрито Києво-Могилянську академію, яка була осередком української духовності, і замість неї відкрито Духовну академію, яка підпорядковувалась Російському Синоду. Все спрямовувалося на цілковиту русифікацію в релігії, освіті, діловодстві тощо. І Пилип Морачевський, як і деякі представники українського національного руху, починають розуміти, що однією з передумов формування української національної ідентичності було запровадження рідної мови у духовному житті [33, с. 23].

П. Морачевський, зацікавившись проблемою перекладу Святого Письма на різні мови, знав, що вони існують у багатьох народів, у тому числі і у слов'ян: чехів, поляків, словаків, хорватів тощо. Російське

біблійне товариство (1813) теж приділяло велику увагу перекладу та розповсюдженню російськомовного Святого Письма по всій Російській імперії.

Через місяць 14 жовтня 1860 р. прийшла відповідь митрополита Ісидора, у якій було сказано: "Після приватної наради зі Святійшим Синодом повідомляю Вас, що переклад Євангелія, зроблений Вами або іншим ким-небудь, не може бути допущений до друку" (переклад наш – Г. С.) [28]. Таким чином, вища церковна влада дала зрозуміти, що будь-який переклад, зроблений українською мовою, не буде надрукований. І цього Священний Синод дотримувався довго, бо й переклад Біблії, зроблений П. Кулішем, теж не побачив світу. Але цей удар не призупинив творчої праці П. Морачевського. Він продовжував перекладати Євангелія далі. Митрополита Ісидора П. Морачевський попросив переслати рукопис назад, бо хотів його залишити своїм дітям як "видимий знак свого благословення".

Деякі надії на публікацію перекладу у П. Морачевського все ж з'явилися після 15 березня 1861 р., коли відмінили кріпосне право і цар Олександр II дав дозвіл від 9 вересня 1861 р. перекласти "Положение о крестьянах" українською мовою і виголошувати проповіді українською мовою священикам Полтавської духовної Консисторії.

Доопрацювавши переклад Євангелія, П. Морачевський надіслав його у Російську академію наук, сподіваючись, що вчені належним чином оцінять працю і дадуть дозвіл на публікацію. На засіданні відділу російської мови та словесності 11 січня та 8 лютого 1862 р. розглядалося питання про переклад Євангелія П. Морачевським українською мовою. Академік І. І. Срезневський (колишній професор Харківського університету та редактор "Украинского Альманаха", у якому були надруковані перші вірші перекладача) дав перекладу позитивний відгук і вважав, що його можна рекомендувати до друку, принагідно висловивши свій погляд на відношення різних слов'янських нарід до російської мови. Він вважав, "якщо є тільки на світі малоросійський народ і є у нього своя мова, і можлива своя словесність, то повинна бути у нього і Євангелія. А що і малоросійська словесність існує на білому світі, то теж ніхто заперечувати не може" [37, с. 69].

І. І. Срезневський доводив, що переклади Святого Письма є у всіх народів. Він повинен бути і в українців, бо для них літературна російська мова, яка близька до української, все ж не зовсім зрозуміла: "... для простого малороса знайдеться в ній немало такого, що його

зупинить і що він може зрозуміти не так, як треба. Для відвертання непорозуміння й існує необхідність перекладів Євангелія на мови, які зрозумілі народу. Для запобігання непорозумінням при читанні Євангелія українським народом не можна не побажати, щоб був їх переклад, який би був українцю досконало зрозумілим, не вводячи його в будь-які непорозуміння" [38].

Академіки О. Х. Востоков та О. В. Никитенко дали також позитивний відгук і конкретно, чітко та науково обґрунтовано відповіли на питання, чи в змозі була українська мова на тодішньому її розвитку передати достовірність Святого Письма. Вчені відкинули будь-які сумніви, і підтвердженням їх упевненості був саме переклад П. Морачевського, у якому, на їх думку, "і якість, і характер слів, і якість словосполучень малоросійських ніде не змінювали ні достоїнство, ні зміст висловлених думок. Навпаки, виявлялося, що витончена простота цих думок особливо легко співпадала з простотою тих та інших, не втрачаючи вищого свого значення. Нема сумніву, завершували свій аналіз академіки, – що переклад Євангелія Морачевського повинен здійснити епоху в літературній освіті малоросійського наріччя" [27, с. 72].

У зв'язку з позитивним рішенням академіків ними було підготовлено подання президенту Російської академії наук та Священному Синоду на можливість друкування, бо, як засвідчували вони, переклад П. Морачевського "у вищій мірі праця надзвичайна як з навчально-філологічного, так і релігійно-морального боку" [40].

Священний Синод розглянув прохання Академії наук і надіслав переклад Євангелія П. Морачевського на рецензування калужькому єпископові Якову (Митковичу), який був за походженням українець з Чернігівщини. Він з глибоким хвилюванням читав Святе Письмо і надіслав позитивний відгук до Священного Синоду.

Рукопис перекладу П. Морачевського був також надісланий шефові жандармів В. А. Долгорукову та київському генерал-губернаторові М. М. Анненкову, які негативно поставились до друкування Святого Письма у перекладі П. Морачевського. Слідом за цим на ім'я В. А. Долгорукова 2 березня 1863 р. надійшов донос (деякі дослідники вважають, що його написав редактор газети "Московские ведомости" М. Катков) [41]. У цьому доносі зазначалося, що у виданні Біблії українською мовою зацікавлені "українофіли": "Вони затіяли справу зверху, скомпонували наступний висновок: "Якщо нам випаде вдача виклопотати переклад Святого Письма на напівпольському наріччі малорусів, справа наша буде виграною і витівка наша на

перший погляд невинна і навіть благородна – авось спіймаються, і тоді вже до цього міцного каменю не важко буде прилаштувати відокремлення мови, потім життя, потім національності..." Ми вважаємо зайвим доводити, що переклад Слова Божого на жалюгідне малоруське наріччя є вигадка політична, яка менше за всього мала на меті зробити Священне Письмо зрозумілим для простого народу... Благаємо Вашу величність використати все, що Ви тільки можете мати у своєму розпорядженні, щоб захистити нашу Святиню від наруги, а вітчизну від розпаду і небезпечного розколу" [42].

Цей донос відіграв величезну роль у вирішенні питання про друкування перекладу. Удар було завдано прицільно, і, як бачимо, не стільки по П. Морачевському, скільки по українізації взагалі. Відповідні висновки були зроблені. І справу про переклад передали вирішувати міністру внутрішніх справ Валуєву та обер-прокурору Синоду Ахметову. Розгніваний міністр категорично заявив: "Малороссийского языка не было, нет и никогда быть не может". А 8 липня 1863 р. постав сумнозвісний секретний валуєвський циркуляр про заборону друкування книжок українською мовою, окрім творів, "належних до витонченої літератури". Заборонялась навчальна література як для дітей, так і початкового читання народом, а також духовного змісту. Зі свого боку, Священний Синод видав спеціальний "Указ Синода духовним цензурним комітетам", що діяв до початку ХХ ст.

У цей же час у газеті "Московские ведомости" (1863, № 124) був надрукований лист старшого вчителя російської словесності Ніжинської гімназії (в той час існувала гімназія лише при Юридичному ліцеї кн. Безбородька) Валеріана Добротворського (архівні матеріали підтверджують існування такої особи) [43], в якому він різко виступив проти тих, хто пропонував вивчення української мови, і назвав її "решительно никому ненужною". Цей збіг подій був зовсім не випадковий.

Ніжинський "доброзичливець" з'явився на сторінках московського видання з певною метою. Його лист був спрямований не лише проти П. Морачевського і його праць та українських художніх творів, а перш за все на підтримку царської політики, спрямованої на заборону української мови.

Цього ж таки 1863 р. проти української мови виступив ще один ніжинець, колишній викладач латинської мови у Гімназії вищих наук кн. Безбородька (1825–1829), а згодом інспектор Юридичного ліцею кн. Безбородька (1841–1843), письменник Іван Григорович Кулжин-

ський, який надрукував статті "Несколько слов о хохломани", "Письмо к издателю львовского журнала "Мета" [36] та брошуру "О зарождающейся так называемой малороссийской литературе" (Київ, 1863), в яких, як і попередній автор, виступив проти вивчення української мови в школах, назвавши її "испорченным русским".

І. Г. Кулжинський народився у попівській родині у Глухові, проживав у містечку Воронеж, навчався і виховувався у Чернігівській семінарії, працював учителем у повітовому училищі в Чернігові, а потім у Ніжинській гімназії вищих наук, де він написав свою повість "Малороссийская деревня" (1827), вірші та замітки етнографічного, романтичного характеру, брав участь в "Украинском журнале" у Харкові. Тому в послужному списку він називає себе "малоросіянин", і на це він мав право. Педагогічна праця після Ніжина в Харкові не змінила його поглядів. Це все було в 20-х рр. XIX ст. Подальші ж події, які відбувалися в його житті, змінили І. Кулжинського. У 1832 р. Івана Григоровича направили на Волинь директором Луцької гімназії. В краї сільське населення говорило українською мовою, а більш-менш освічене суспільство як за національністю, так і за духом – польською. У краї після польського повстання 1830–1831 рр. ще відчувався національний патріотичний дух, який потрібно було, за задумом царського уряду, витравити. І таким російським "просвітителем" ідей офіційної народності та православ'я, урядовим агентом, наділеним владою, як зазначив у своїй праці проф. М. Сперанський, і виявився І. Кулжинський [44], який після служби в Тифлісі повернувся у 1847 р. у Ніжин і проживав тут до самої смерті 1881 р. Він навіть хотів перетворити збірник "Киевлянин", який видавав М. Максимович у Києві (кн. 1–2, 1840–1841) та Москві (кн. 3, 1850), що мав українське спрямування (тут друкувалися твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, статті М. Максимовича та ін.), на русофобський, запропонувавши вченому програму видання збірника з перспективою перетворення його на журнал. У своєму об'ємному листі від 29 січня 1852 р. із Ніжина І. Кулжинський пропонував тут друкувати переважно статистику сучасного добра, яке процвітає на Святій Русі з усіх галузей життя, науки і мистецтва, описи сучасних подвигів російської великодушності, хоробрості, безкорисливості успіхів на терені науки, мистецтва, промисловості, життєпис знаменитих співвітчизників [45]. Підготовку всіх цих матеріалів І. Кулжинський брав повністю на себе. У розділі "Русские древности и история" він також зобов'язувався підготувати до 400 сторінок. А в третьому розділі "Русская словесность" І. Кулжинський пропонував друкувати

російські пісні, вірші, російські повісті, оповідання, виступи тощо. Тут він також пропонує свій "вклад до 100 сторінок". Українських діячів культури тут не помічено. Основна мета видання – це заробляння грошей, які будуть отримувати за кожний номер випуску. Це досить точно прораховано. За помічника І. Кулжинський пропонує взяти свого сина Григорія, який виступав у пресі з публікаціями, що мали, як і в батька, ретроградський характер. Ми не знаємо, що відповів М. Максимович, але можемо передбачити, що це була відповідь, яка свідчила про гідність вченого.

Пропагандистом і захисником всього російського І. Кулжинський був увесь час, чим би він не займався. І це робив із великим захопленням, про що свідчать і його напади на "Граматику" П. Куліша та "Южно-русский буквар" Т. Шевченка, де він у статті "Южно-русский элемент, как предмет торговли" (1864), обвинуватив обох авторів у пропаганді свободи, заявивши, що вони торгують "опіумом, который отуманивает головы ваших читателей, представляя им разные фантастические видения и грезы о небывалом и невозможном". І. Кулжинського особливо дратувало те, що все це пропагувалося українською мовою. І критик подає "поради": "Всякую испорченность – следовательно и испорченный язык – надобно исправлять, а не возводит на фантастическую степень нормальности и самостоятельности. А потому надобно стараться, чтобы люди, говорящие по-малороссийски, привыкали говорить чисто по-русски, о чем все благомыслящие малороссияне давно уже стараются в своих семействах и училищах, и о чем сильно хлопочут малороссияне, даже живущие в Галиции, а сочинитель уродливой "Граматики" заключает свое "слово до письменных" мольбою, чтобы все малороссияне непременно говорили по-малороссийски, т. е. чтобы не исправляли своего испорченного и искаленного полонизмами языка, но коснели бы в его испорченности.

Подібні повчання І. Кулжинський виголошував і на адресу Т. Шевченка та його "Букваря", заявляючи: "Тенденция этого букваря одна и та же, что и в "Грамматке": какая-то воля людская, освобождение из какой-то неволи. О какой это свободе хлопчете вы, г.г. букваристы?!" [48, с. 34–35].

Подальші статті І. Кулжинського теж написані в душі "російсько-го православ'я, самодержавства і народності". У 1865 р. він надрукував байку "Сепаратисти" [46], спрямовану проти автора статті "Педагогическое значение малороссийского языка" [47].

Всього цього не трапилося з П. Морачевським, якого в ранній період творчості як родича підтримував І. Кулжинський, сприяв його

переходу у 1832 р. до Луцької гімназії вчителем словесності. Працюючи у Луцьку, а з 1835 р. у Кам'янець-Подільській гімназії, П. Морачевський хоча і читав російську словесність, але він не забував української мови, писав нею деякі свої вірші, а потім і ліро-епічну поему "Чумаки" та інші твори.

Таким чином, перебуваючи в одній і тій же місцевості, одному і тому ж середовищі, І. Кулжинський і П. Морачевський демонстрували своє ставлення до всього українського по-різному. Колишній автор "Малороссийской деревни" виступив противником мови свого народу, а автор "Чумаків" – її захисником. Українець за походженням, І. Кулжинський "вироджується" і стає захисником чужого, а не свого.

Стаття вчителя Добротворського і публікація Кулжинського були написані в одному негативному руслі, як нам здається, виконані на замовлення. І Ніжин тут обраний не випадково: це була буцімто реакція ніжинців на намагання теж ніжинця П. Морачевського зробити переклад та видання Святого Письма "багатою мовою великого народу". Замовні автори ж намагалися принизити мову 12-мільйонного українського народу, який на той час, мовляв, ще "не заслужив" на спілкування з Богом своєю рідною мовою, хоча інші, навіть набагато менші за кількістю населення, народи світу тоді вже мали таку можливість.

Виступи Добротворського і Кулжинського не залишилися непоміченими.

Відомий історик Олександр Лазаревський, який у цей час проживав у Чернігові, надрукував у газеті "Черниговский листок" (1863, № 9), що видавав письменник Леонід Глібов, "Заметку на письмо Добротворского", написану 23 червня 1863 р. Учений, проаналізувавши "докази" Добротворського, показав незнання ним предмета дискусії, нерозуміння того, що "малоросійською мовою" говорить цілий народ. "Ця жива малоросійська мова, як бачимо, зовсім невідома п. Добротворському (мабуть за відсутністю часу від класних та кабінетних занять), і ми рекомендуємо для знайомства з нею прочитати, на перший раз, хоча б три книги: "Кобзар" Шевченка, "Записки о южной Руси" Куліша і "Збірник пісень" Метлинського. Ми сподіваємося, що після прочитання цих книг п. Добротворський перестане хвилюватися з перекрученого ним поняття "затеяли" [49]. О. Лазаревський доводив, що багатою українською мовою можна писати не лише художні твори, а й наукові.

Таким чином, публікація статті О. Лазаревського на захист української мови у глібовському "Черниговском листке" мала

соціально-громадське спрямування і виражала думку як редактора газети, письменника-байкаря Л. Глібова, а також прогресивних діячів культури Чернігівщини П. Куліша, О. Маркевича, С. Носа, М. Номиса (Симонова) та інших, які теж друкували в газеті свої розвідки про українську мову та україномовні художні твори.

Як бачимо, справа про публікацію перекладу Євангелія П. Морачевським набула загальнодержавного характеру, бо вона торкнулася вирішення не часткової ситуації, а долі всього українського народу. Євангеліє українською мовою царський уряд заборонив видавати.

Проживаючи у Ніжині після відставки на пенсію, П. Морачевський написав українською мовою посібник "Священна історія" для училищ і народного читання, в якому автор використав свій педагогічний досвід. Свою працю автор відправив знову ж таки до Академії наук для рецензування і дозволу на друкування. З Академії прийшла відповідь, що "священна історія" не є перекладом Святого Письма, а самостійним твором, то дозвіл на видання дає лише Священний Синод.

Зв'язки П. Морачевського з Академією наук не переривалися ще довгий час. Надіслані у 1864 р. зі Священного Синоду його переклади Нового Заповіту до Академії наук він просив зберігати до кращих часів, коли можна буде їх надрукувати, а переклади Євангелія і Діяній апостольських повернути йому в Ніжин, щоб замінити їх новим варіантом.

3 грудня 1864 р. П. Морачевський надіслав до Академії наук список Нового Заповіту, який складався з Євангелія і Діянь святих апостолів. З листів до Академії та протоколів засідань від 12 травня 1865 р. довідуємося, що перекладач надіслав туди також "Псалтирь на малороссийскомъ язиці. Переложивъ П. Морачевский. 1865. М. Ніжин", у бібліотеці якої він знаходиться і нині.

Відомо також, що один із примірників "Псалтиря" (можливо, ранній переклад) П. Морачевський подарував у 1864–1865 рр. своєму знайомому поміщикові Д. Ф. Запарі. Після його смерті вдова надала змогу ознайомитися з рукописом М. Ф. Комарову, який у 1866 р. перебував на канікулах у селі Гаврилівка Ізюмського повіту Харківської губернії, навчаючись в університеті. Переписані М. Ф. Комаровим, пізніше відомим діячем культури і дослідником перекладів П. Морачевського [50], псалми, перейшли у власність А. Ю. Кримського. У 2015 р. "Псалми", підготовлений до видання Л. Гнатенко, побачив світ у Києві в серії "Пам'ятки української мови".

Таким чином, ці факти засвідчують, що, перебуваючи на пенсії і проживаючи в Ніжині, П. Морачевський наполегливо працював над

перекладами Святого Письма, сподіваючись, що український народ все ж зможе спілкуватися з Богом своєю рідною мовою.

У другій половині 60-х рр. XIX ст. П. Морачевський купив садибу з землею у селі Шняківка Ніжинського повіту і там проживав до кінця свого життя, займаючись сільським господарством і літературною творчістю.

Але він не поривав своїх зв'язків із Ніжином, бо в місті залишилися знайомі, близькі, його навчальний заклад, з яким пов'язані його кращі роки.

Про проживання письменника у садибі Шняківка майже не збереглося свідчень. Дійшло до нас лише три його листи 1876 та 1878 рр. до своїх дітей Віталія та Ольги [27, с. 79], які свідчать, що П. С. Морачевський був задоволений своїм життям. "Семьдесят лет, – пише він 3 грудня 1876 р., – недаром, видно, налегли на мои плечи. Отрадно мне пробегать теперь мыслями всю жизнь мою, и с каким чувством умиления благодарю я за нее милосердного Бога! Темная сторона ее так мелка и не впечатлительна, что я едва могу ее припомнить; но светлая – Боже мой, Боже мой! – ведь это чудная обстановка моего семейного счастья.

Вспомни, Виталий, Камянец, вспомни Нежин, представь, наконец, и Шняковку, столько привязавшую меня к себе и так покоящую мою старость – о, не хочу еще умирать: лучшего рая не будет для меня в небе, и светлых ангелов в нем я не встречу, какие окружали и окружают меня на земле. Дай Бог, чтоб вы в мои годы тоже самое чувствовали и так бы в мыслях обращались к вашему прошлому..." [27, с. 79]. Збереглося мало відомостей про дітей П. Морачевського. Більше знаємо про Віталія, його синів та онуків.

Взимку 1877–1878 рр. П. Морачевський тяжко хворів, і це підірвало йому здоров'я. В листі від 28 лютого 1878 р. він зізнався: "Я только старею крепко после болезни: явилась какая-то тяжесть во всем составе моем, вялость, неповоротливость и лень; одна голова стала далеко легче, чтоб не сказать пустее против прежнего. Сразу как-то осадил меня старость со всех сторон. Думаю впрочем, что это от такой сидячей жизни, какую я веду теперь все время. И потому жду с нетерпением теплых весенних дней, надеясь, что движение на свежем воздухе возвратит мне утраченную за зиму мою бодрость и силу..." [27, с. 79].

П. С. Морачевський жив надією на одужання. Знову і знову згадував своє життя і радів, що воно було у нього щасливим і творчим. Листи проникнуті оптимізмом. "Улыбайтесь друг другу во всю жизнь

вашу: улыбки – выражение довольства и счастья. 72 года я прожил на свете – и посмотрите, как я бодр, здоров и весел в настоящее время. Что ж это значит?

Не что другое, как то, что я всем доволен. А всем доволен потому, что вполне радуюсь вами, моими детьми и внуками..." [27, с. 79–80].

Але здоров'я полишало П. С. Морачевського, і 17 квітня (ст. ст.) 1879 р. він помер. Поховано його на цвинтарі біля церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці, на будівництво якої у 1863–1874 рр. він виділяв власні кошти [50], залишивши по собі пам'ять як перший перекладач Святого Письма українською мовою і як людина, що думала в тих складних умовах про розвиток української мови і визнання її функціонування в усіх галузях знань. Художні твори, написані ним українською мовою, переклади, підручники підтверджують цю думку.

На жаль, храм був зруйнований 1938 р., разом з ним і поховання. 4 грудня 2006 р. у храмовий день у селі Шняківка на місці церкви і цвинтаря було відкрито пам'ятний знак – великий дерев'яний хрест, обвитий квітами та вишиваними рушниками. Повернулись до віруючих і його переклади Святого Письма.

Відомий український поет із Чернігова Станіслав Реп'ях у своєму вірші "У Шняківці" писав:

О Шняківко! Постала чітко, зримо.
Бо й я колись не раз проходив мимо
І верб розкішних, і рясих садів,
І мимо цього імені святого,
Збагнуть яке достоту не зумів.
А Морачевський – України син,
В чиєму серці сяє злotosинь,
Яке пекли, не тьмарячи краси,
І чумаки, і смутніі часи,
Як і мені печуть, немов отрута,
І наші чвари, і сучасна смута.
Доймає думка чиста, світанкова:
Не порятує нас одне лиш СЛОВО.
До Слова треба розуму і хисту,
Щоб наближалась далеч промениста.
Нам Морачевський указав Дорогу,
Покликавши на допомогу Бога –
Євангеліє барвами заграло,

Сипнуло іскри Господа кресало,
І відтоді не гасне віри трут,
Усіх благословляючи на труд
Во благо вічне матері-України,
Яка чекає сонячної днини...
Тож пам'ятай, сьогоднішня сім'я,
Високе Морачевського ім'я!

Як відомо, все добре, що творить людина для народу, буде обов'язково ним оцінене. Тож і праця П. Морачевського через три-вالیї час забуття знову повертається і займає достойне місце в історії української культури.

Здійснились і сподівання П. Морачевського. Його переклад Святого Письма був надрукований ще на початку ХХ ст. силами його онуків.

У травні 1904 р. онук перекладача Віталій Віталійович Морачевський звернувся до президента Академії наук великого князя К. К. Романова з проханням видати переклад Святого Письма, зроблений його дідом, і передав до Академії рукописи. Очевидно, це питання погоджувалось з царем Миколою II, бо 15 лютого 1905 р. Кабінет Міністрів на чолі з С. Вітте прийняв постанову про скасування обмежень щодо видання Святого письма "на малоросійській мові".

Редагування Євангелія було доручено подільському єпископу Парфенію (Левицькому), який сам був родом з Полтавщини і добре знав українську мову. Він і привів переклад у відповідність до тогочасних існуючих граматичних норм української мови, і у 1906 р. Святе Письмо почали друкувати [51].

10 лютого 1907 р. академік О. Шахматов писав В. В. Морачевському: "Имею честь припроводить Вам экземпляр присланного Отделению русского языка и словесности епископом Порфением издание малорусского перевода Евангелия от Матфея, исполненного покойным дедом Вашим Филиппом Семеновичем Морачевским" [27, с. 81]. І далі йшла розповідь про участь Академії наук у виданні цієї книги.

Імені перекладача на книзі не було. Через деякий час вийшло ще дві книги Євангелія. Четверта її частина від Іоанна – у 1911 р. Президент Академії наук К. К. Романов сповіщав у листі від 26 травня 1911 р. В. В. Морачевського про завершення видання перекладу Четверосвангелія, здійсненого Священним Синодом на прохання Академії наук. Президент також дякував за рукопис Євангелія, який

після публікації перейшов у власність Академії, бо цей цінний дарунок "послужил делу духовного просвещения русского народа" [27, с. 83]. Великий князь навіть при цій нагоді не дозволив собі сказати, що це видання йшло на користь саме українському народові. Але як би там не було, Євангеліє побачило світ і за декілька місяців 1911 р. було продано близько 200 тис. примірників. Всеукраїнська православна церковна рада у Києві схвалила переклад П. Морачевського для використання у церковних відправах, хоча єпископ Парфеній ще у 1907 р. замінив церковнослов'янський текст на український. Євангелія без імені перекладача видавали в 1914, 1917, 1918, 1919, 1921 рр. в Херсоні, Києві, Львові та інших містах.

У незалежній Україні почався новий етап видання Святого Письма у перекладі П. Морачевського і вивчення його творчої спадщини. Ім'ям П. Морачевського у Ніжині названа одна із вулиць. В університеті вивчається творчість письменника, проводяться наукові конференції та видаються наукові праці. Ім'я П. Морачевського повернулося із забуття.

Ніжинський період творчості П. Морачевського є найбільш плідним і збагачений найрізноманітнішими літературними здобутками.

Література та примітки

1. Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык / П. И. Житецкий. – СПб., 1906. – 65 с.; Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову / М. П. Комаров. – Одеса, 1913. – 36 с.; Нимчук В. В. Священное писание на украинском языке / В. В. Нимчук // Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков. – М., 2002. – С. 39–68; Мороз Т. Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини ХІХ – до середини ХХ століть // Науковий вісник Чернігівського університету – Чернівці, 2006. – Вип. 276–277 : Слов'янська філологія. – С. 240–251; Трембіцький А. М. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш – кредо всього життя і діяльності Пилипа Морачевського / А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. VI. – С. 227–244.

2. Морачевський П. Твори / П. Морачевський. – К.: Лотос, 2001. – С. 19–225.

3. Котенко Т. Роль І. Г. Кулжинського у становленні П. С. Морачевського як педагога й письменника / Т. Котенко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 549–558.

4. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 401, с. 40.

5. Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородко. – Изд. второе, дополн. – СПб., 1881. – С. 212, 2 а.

6. Там само. – С. 216.
7. Сребницький І. А. Очерки из истории лица князя Безбородко (1832–1875). – Нежин, 1895. – С. 16.
8. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – С. 411.
9. Сребницький І. А. Очерки из истории лица кн. Безбородко (1832–1875) / І. А. Сребницький. – Нежин, 1895. – С. 23.
10. Картавцев Е. Э. Николай Христианович Бунге : биографический очерк // Вестник Европы. – 1897. – № 5. – С. 16 ; Сребницький І. А. Очерки из истории лица князя Безбородко (1832–1875) / Е. Э. Картавцев // Сборник статей о Гимназии высших наук. – Нежин, 1895. – С. 121.
11. Сребницький І. А. Вказ. джерело. – С. 21.
12. Картавцев Е. Э. Вказ. джерело. – С. 21; Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М. Х. Бунге / Е. Э. Картавцев // Етнічна історія народів Європи. – К., 2004. – Вип. 16. – С. 133.
13. Киевлянин. – 1895. – № 153.
14. Абрамов А. Ф. Город Нежин / А. Ф. Абрамов // Живописная Россия. – Т. V. – Ч. 1. – 1897; Кулаковский Ф. Описание города Нежина / Ф. Кулаковский // ВЧОАН, ф. 378, оп. 1, спр. 608.
15. Киевлянин. – 1895. – № 153.
16. Картавцев Е. Э. Вказане джерело. – С. 20.
17. Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность / В. Ф. Науменко // Киевская старина. – 1902. – Т. XXIX. – ноябрь. – С. 174.
18. Киевская старина. – 1902. – декабрь. – С. 171–172.
19. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 414. Рапорт П. Морачевського директору лицю Х. А. Екебладу про ревізію книжкового магазину Лицею кн. Безбородка. Січень, 1850.
20. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 291 ; див. також: Извлечение из протоколов Второго отделения императорской академии наук за август 1853 года. – СПб., 1853. – Т. 2. – С. 269–270.
21. Її уривки друкувалися в журналі "Основа" (1861, № 1); неповне видання у Чернігові 1864. Повністю поема вперше була надрукована у 1930 р., відгук на неї читаємо в статті Б. Шевеліва "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ : матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. / за ред. акад. М. Грушевського. – Книга шоста. – К. ; Х. : Держвидав України, 1930. – Книга шоста. – С. 17–36, 37–106.
22. Шевелів Б. "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Б. Шевелів // За сто літ : матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. / за ред. акад. М. Грушевського. – К. ; Х. : Держвидав України, 1930. – Книга шоста. – С. 17–36
23. Архів Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського, од. зб. АП-737.
24. Цит. за ст.: Возняк М. З життя Чернігівської громади в 1861–63 рр. / М. Возняк // Україна. – 1927. – № 6. – С. 119.

25. Хропко П. Він теж сказав своє слово / П. Хропко, Ф. Кейда // Морачевський Пилип. Твори. – Київ : Лотос, 2001. – С. 8–9; див. також: Охріменко О. М. Поема Т. Шевченка "Гайдамаки" в контексті розвитку української романтичної поезії / О. М. Охріменко // Збірник праць двадцять сьомої наукової Шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 100–107.

26. Цит. за статтю Б. Шевеліва. – С. 293.

27. Див.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 64.

28. Южный край. – 1899. – № 6333.

29. Асоченский В. Библиографическая летопись / В. Асоченский // Киевские губернские ведомости (часть неофициальная). – 1856. – № 28. – С. 136–138.

30. Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность / П. Кулиш // Русский вестник. – 1857, кн. XII.

31. Малюк М. Непригріті славою / М. Малюк. – К. : Неопалима купина, 2006. – С. 21.

32. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К., 2007. – С. 325.

33. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. – К., 2004. – С. 40–41.

34. Козакевич О. Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності О. Козакевич / О. Козакевич // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – Вип. 15. – С. 23.

35. Переклади П. С. Морачевського з вказівкою міста Ніжина і року написання нині знаходяться у Бібліотеці Академії наук Росії.

36. Четвероевангелие в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1860. Нежин.

37. Копия четвероевангелия в переводе Ф. С. Морачевского на малорусский язык.

38. Деяния апостолов в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1864. Нежин.

39. Апокалипсис в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1864. Нежин.

40. Псалтырь в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1865. Нежин.

41. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються переклади Святого Письма українською мовою П. С. Морачевського в списках та копіях. Попередні рукописи та ці списки описані Л. А. Гнатенко та Т. І. Котенко в статті "Переклад Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами та списками у книгосховищах Росії та України" // Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154–177 ; Гнатенко Л. А. Псалтир у перекладі П. Морачевського: до історії створення та видання / Л. А. Гнатенко // Науковий

потенціал славистики: історичні здобутки та тенденції розвитку. – К., 2015. – С. 195–196 та інші.

42. Те саме, див. додаток 5 у кн.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 68.

43. Самойленко Г. В. Вказ. вище праця. – С. 16.

44. Див. додаток 6 у кн.: Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2006. – С. 80.

45. Там само. – С. 81.

46. Додаток 7 у кн.: Самойленко Г. В. Вказ. джерело. – С. 82.

47. Додаток 7 у кн.: Самойленко Г. В. Вказ. джерело. – С. 82.

48. Див.: Гудзик К. "Новий Заповіт Пилипа Морачевського" / К. Гудзик // День. – 2007. – № 96. – 15 червня, п'ятниця.

49. Цит. за ст.: Стріха М. Біблія по-нашому / М. Стріха // Україна молода. – 2006. – 1 вересня. – С. 8. Його ж. Український художній переклад. Між літературою і нацією творенням. – К. : Факт, 2006.

50. ВЧОАН, ф. 1359, оп.1, од. зб. 418, арк. 30.

51. Сперанский М. Один из учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинский) / М. Сперанский. – Нежин, 1906. – С. 9.

52. Украина. – 1907. – № 10. – С. 40–43.

53. Вестник Юго-Западной и Западной России. 1865/1856. – Кн. 10. – С. 66–67.

54. С.-Петербургские ведомости. – 1865. – № 93.

55. Всі цитати подаються за ст.: Данилов В. К характеристике И. Г. Кулжинского и его литературной деятельности / В. Данилов // Украина. – 1907. – № 10. – С. 34–35.

56. Цит. за ст.: Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" за редакцією Л. І. Глібова (1861–1863) / Б. Шевелів // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К. : Держвидав, 1928. – С. 461.

57. Котенко Т. І. Історичний нарис П. С. Морачевського про будівництво й освячення церкви в с. Шняківка і роль особистості автора у цій божій справі / Т. І. Котенко // Пам'ять століть Планета. – К., 2012. – № 1–2 (95–96), січень–квітень. – С. 121–132.

58. Гнатенко Л. А. Перший повний переклад Псалтиря новою українською літературною мовою / Л. А. Гнатенко, В. В. Німчук // Псалтир. Переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського. 1865 / підгот. до видання Л. А. Гнатенко. – К. : НБУВ, 2015. – С. 23 ; див. також: Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову / М. П. Комаров. – Одеса, 1913. – С. 22.